

Enformel Sektör ve Yoksulluk: Kentsel İşgücü Pazarı Üzerine Etkileri, İstanbul ve Gaziantep Örnekleri

Neriman AÇIKALIN
nerimanacikalın@yahoo.com
acikalın@mersin.edu.tr

Informal Sector and Poverty: Effects on Urban Labour Market, Case Study in İstanbul and Gaziantep

Abstract

An informal economy has always been widespread in Turkey. However, especially after the 1980s' neo-liberal political economic policies, there has been a rapid growth in the informal sector which can be called 'unprotected sector' for the workers involved. The job opportunities created in this sector are mostly casual, temporary, and payments are low which leads to new urban poor. It will be based on a research which was carried out in two cities, İstanbul and Gaziantep. A questionnaire, deep interviews and focus groups with the poor households were applied.

Key Words : Working Poor, New Urban Poor, Informal Sector.

JEL Classification Codes : A14.

Özet

Enformel sektör yoksulluk ilişkisi özellikle 1980'den sonra tüm dünyayı etkisi altına alan yapısal uyum programlarının uygulanmaya konulmasıyla, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yüzünü çalışma koşullarının esnekleşmesi biçiminde değil fakat *düzensizleşmesi* biçimde göstermiştir. Bu süreç kendini, çalışma koşullarında açtığı yaralar ve yoksulluğu artırıcı etkisiyle ortaya koymuştur. Bu çalışmanın amacı işgücü piyasalarında meydana gelen bu dönüşümün dinamiklerini Türkiye bağlamında çözümlenmeye çalışmaktır. Bu amaçla, İstanbul ve Gaziantep illerini kapsayan çalışan kent yoksulları üzerine, anket, görüşmeler ve odak grup teknikleri kullanılarak bir alan araştırması yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler : Çalışan Yoksullar, Yeni Kent Yoksulları, Enformel Sektör.

1. Giriş

Kent yoksulluğunun beraberinde getirdiği en önemli sorunlar, ekonomik ve toplumsal yaşamdan dışlanmak, eğitim, iş ya da sağlık olanaklarına erişebilme güçlükleri, sağlıksız yaşam ve çalışma koşulları ve vatandaşlık haklarının kullanılmasında ortaya çıkan güçlükler olarak ele alınabilir. Diğer bir deyişle, kent yoksulluğunun büyümesi, toplumsal eşitsizliğin ve kutuplaşmanın artması anlamına gelmektedir. Roberts geliştirmekte olan ülkelerde kentsel gelişim özelliklerini hızlı nüfus artışı, yüksek oranda işsizlik, düşük ücretler ve istikrarsız işgücü piyasası olarak tanımlamaktadır (Roberts, 1978). Kentsel yoksulluk bağlamında, kentsel işgücü piyasasının en belirgin özelliği, çalışanlarının önemli bir kısmına düzenli ve güvenceli iş olanakları sunamamasıdır. İstihdam olanaklarındaki yetersizlik, işgücü arzının eğitimsiz ve niteliksiz oluşuyla da bir araya gelince, kentlerde kitleler halinde işsizlik ve yoksulluğun ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır.

Yoksulluğun ve işsizliğin özellikle gelişmekte olan ülkelerde, sosyal politikalarla yoksulların desteklenmesinin de yetersiz olduğu koşullarda süregelen bir sorun olduğu açıktır. Ancak, özellikle 1980 sonrasında tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomi politikaları, çalışanların yeni bir kavramla yüz yüze gelmelerine neden olmuştur. Bu, çalışma koşullarında esnekleşme adı altında, devletin aradan çekildiği, işçi ve işvereni karşı karşıya bırakan, iki tarafın güçleri dâhilinde çalışma koşullarının bir pazarlık sonucu belirlendiği çalışma koşullarını yaratmıştır. Ancak bu sürecin gelişmekte olan ülkeler için anlamı, enformel sektörün büyümesi ve çalışanları işveren karşısında korumasız ve savunmasız bırakan esnek değil ama düzensiz çalışma koşullarının ortaya çıktığı bir çalışma yaşamının doğması demek olmuştur. Uzun ve ağır çalışma saatleri, ücretlerin işverenin kâr kaygısı ile düşük tutulduğu, çalışanlara sosyal güvenlik haklarının tanınmadığı, bireysel inisiyatiflere dayalı iş akitlerinin işçilerin örgütlü ve dolayısıyla daha güçlü olmalarının önünü en baştan kestiği iş piyasalarında iş bulabilmek ve ayakta kalmaya çalışmak literatüre, eski yoksullara oranla daha zor koşullarda çalışmak ve yaşamak zorunda kalan yeni kent yoksulları kavramını kazandırmıştır.

Bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümünde yoksulluk, 1980 sonrası dünyada meydana gelen ekonomik ve politik dönüşümlerin iş piyasalarındaki yansımaları ve enformel sektör yoksulluk ilişkisi ele alınacaktır. İkinci bölümde alan çalışmasının yöntemine ilişkin bilgiler verilecektir. Çalışmanın verileri İstanbul ve Gaziantep illerini kapsayan ve kent merkezlerinde gerçekleştirilen alan çalışmalarıyla elde edilmiştir. Alan çalışması, her iki kentten 100'er hanelik araştırma birimi seçilerek, hanede yaşayan tüm bireylere ilişkin demografik özelliklerden göç örüntülerine, çalışma koşullarından tüketim kalıplarına, toplumsal değer ve tutumlardan geleceğe yönelik beklentilere kadar yoksulluğun tüm boyutlarını kapsayan veriler elde edilmesiyle gerçekleştirilmiştir.

Bu amaçla, çalışmanın son bölümü verilerin değerlendirilmesine ayrılmıştır. Ancak, bu çalışmanın konusu ve sınırları nedeniyle bu makalede tüm veriler değerlendirilmeyecek, sadece yoksulluk enformel sektör ilişkisi üzerinde durulacaktır.

2. Yoksulluk Kavramı

Yoksulluğun tarihi ve nedenlerine ilişkin açıklamalar neredeyse insanlık tarihi kadar eski olmasına karşın, yoksulluğun doğal güçler ya da ilahi nedenlerle açıklanma çabalarının yerini yapısal etkenlerin ele aldığı çözümlemelere bırakışı sanayi devrimine, sistematik çözümleme çalışmaları ise 1980’li yıllara rastlar (Alcock, 1997; Gillie, 1996; Jütte, 1994; Rose, 1974; UNDP, 2003; World Development Report, 1990-2001).

Mutlak yoksulluk kavramı, temel gıda maddelerinden yoksunluğu ifade etmekte ve uluslararası düzeyde günde bir dolardan daha az parayla yaşamak zorunda olanları kapsamaktadır. Ancak, yoksulluğun çok boyutlu karakteri, kavramın fiziksel yaşam koşullarını oluşturan temiz su olanaklarına ulaşılabilirlikten eğitim ve sağlık olanaklarına, toplumsal dışlanma kavramından yurttaşlık haklarının kullanılabilmesine, kişinin fiziksel ve psikolojik sağlığını olumsuz etkilemeyecek iş olanaklarının sağlanmasına, kadın, çocuk, yaşlı olmak, etnik köken mensubiyeti ya da dini inanışları nedeniyle insanların ayrımcılığa uğramadan kendilerini geliştirip ifade edebilecekleri yaşam koşullarına sahip olmalarını da kapsar.

Yoksulluk konusundaki önemli kaynaklardan biri Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Raporlarıdır. Bu raporlarda yoksulluk çok boyutlu bir sorun olarak ele alınmakta ve yoksulluğun toplumsal, politik ve ekonomik alanlardaki eşitsizliklerin birbiri ile iç içe geçmiş sorunlardan oluştuğu ifade edilmektedir. Raporun 1998’de ele aldığı yoksulluk yaklaşımına göre, yoksulluk temelde insan haklarına karşı bir ihlaldir. Diğer bir deyişle, sağlıklı olmak, yeterli ve dengeli beslenmek, eğitim ve istihdam olanaklarından yararlanmak hükümetlerin ya da uluslararası kuruluşların yoksullara bağışlayacağı ya da ihsan edeceği şeyler değildir (UNDP, 1998: 11). Bu bağlamda rapora göre yoksulluk ve eşitsizlik sadece toplumsal istikrarı tehdit eden olgular değil aynı zamanda yurttaşlık ve siyasi hakları da tehdit eden olgular olarak ele alınmakta ve yoksulluk kavramı sürdürülebilir kalkınma, yoksulların güçlendirilmesi, toplumsal katılımın sağlanması ve eşitlik üzere dört ana başlık altında çözümlenmektedir. Yoksulluğa neden olan tüm unsurları ortadan kaldırmak, toplumsal statü, cinsiyet, din, ırk ve etnik köken bağlamında dışlanmanın ve ayrımcılığın tüm biçimlerini yok etmekten geçmektedir. Aynı raporun 2001 sayısında ise, eşitsizlik kavramı geniş anlamda ele alınmakta ve gelir dağılımı, ülke bazında ya da bölgeler arasında görülen kır-kent, cinsiyet, etnik, dini ya da hane içi bireyler arası farklılıklar ve eşitsizlikler üzerinde durulmaktadır (UNDP, 2001). Bu bağlamda, yoksulluk, eşitsizlik ve insani gelişme arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Rapora göre “kalkınma sadece ekonomik büyümeden ibaret değildir, aynı zamanda kaynakların eşit dağılımıdır, doğaya zarar vermek değil, yeniden üretilmektedir, insanları

marjinalize etmek değil güçlendirmektir, yoksullara öncelik vermek, seçeneklerini ve fırsatlarını artırmak ve kendilerini etkileyecek kararlara katılımlarını sağlamaktır. Kalkınma, yoksula, doğaya, istihdama, kadına ve çocuğa öncelik vermek demektir.” (UNDP, 1998: 18). Benzer şekilde, Batliwala, insani kalkınma kavramını, fiziki, entelektüel, ekonomik iktidar ya da güç kaynaklarının ve inançlar, değerler ve davranışlar gibi ideolojinin kontrolü olarak tanımlar. Batliwala’ya göre iktidar ya da güç kontrol demekse, güçlenmek kontrolü ele geçirmek demektir. (UNDP, 1997: 176).

Görüldüğü üzere, yoksulluğun tanımlanması ve en aza indirilmesi çabalarına ilişkin ifade edilen görüşler birbirleriyle sıkı ilişki içindedirler. Örneğin, kişinin güvenliğini tehdit eden kronik risklerden, ani felaket ya da işsizlikten uzak kalmak, eğitim olanaklarından yararlanabilmek, kaynaklar üzerinde kontrolü diğer bir deyişle güçlenmeyi sağlamaktadır. Bunun yanında, toplumsal işbirliği, ortak değerleri ve inançları paylaşmak, kişinin kendisini toplumun bir üyesi olarak görmesi ve bulunduğu topluma etkin katılımının sağlanmasının, Habitat 2002 raporunda yoksulluğun olumsuz psiko-sosyal sonuçlarının giderilmesinde ön plana çıkarılan unsurlar olarak yer almışlardır. Rapor, Wilkinson’un *Inequalities in Blue* adlı çalışmasından alıntı yapılarak, ekonomik yoksulluğun etkileri yanında, yoksulluğun kişide yarattığı olumsuz psiko-sosyal sonuçlara dikkat çekmektedir. “Eğer kişinin sağlığı yaşadığı psiko-sosyal süreçlerin bir sonucu olarak bozulmuşsa bu rutubetli bir evin neden olduğu fiziksel zarardan ya da kötü beslenmenin sonuçlarından daha önemli zararlara yol açar... Borçların ödenemeyeceğine dair ya da düzenli ve sürekli bir işinin, güvenli bir evin olmamasının getirdiği stres, sıkıntı, kaygı, çaresizlik, korku kişide kendini değersiz hissetme, işe yaramama, yalıtılmışlık, korku ve kendini başarısız hissetme duygularına neden olmaktadır. Bu kronik stres, kişinin tüm yaşam deneyimlerini ve yaşam tarzını etkileyen unsur olarak varlığını sürdürmektedir” (UNCHS, 2002: 111).

Bu bağlamda, yoksulluğun en önemli sonuçlarından biri kişinin kendisini güçsüz ve çaresiz hissetmesi olmaktadır. Maddi kaynaklara ulaşamamak ve çaresiz kalmak güçsüzlük hissine yol açan en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Bunlara ek olarak, yoksulların yaşamlarını kolaylaştırıcı ve yoksulluğun ağırlığını daha az hissetmelerini sağlayacak mal-mülk yoksunluğu, özellikle ev sahibi olamamaları, devletin sağlaması gereken alt yapı olanaklarına, örneğin, temiz içme ve kullanma suyu, ulaşım, elektrik, yol ve sağlık hizmetlerine ulaşamamaları da yoksulluk konusunda ele alınması gereken sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Narayan’a göre, devletin sağladığı bu tür hizmetlere (örneğin temiz suya, eğitim, sağlık hizmetlerine) erişememek, yoksulluğun ortadan kaldırılmasında çok önemli rolü olan eğitimsizliği ve niteliksiz işgücünü ortaya çıkarmış olmaktadır. Bunlara ek olarak Narayan, maddi yoksulluk kavramını ele alırken, kişinin sahip olduğu mal-mülk, fiziksel, toplumsal çevre, bu çevre içindeki bölüşüm ve dayanışma ilişkileri üzerinde de durur. Narayan’a göre ev ya da arazi sahipliği yoksulluk ile sefaleti birbirinden ayıran önemli bir ölçütü oluşturmaktadır (Narayan, 1999). Bu noktada, ev sahibi olmak, zaten haneye giren gelirin düzensiz ve yetersiz olduğu yerde önemli bir

ekonomik destek sağlarken, diğer taraftan da hanede meydana gelebilecek herhangi bir hastalık ya da acil bir durumda bir anlamda sigorta işlevi görmektedir.

Mal-mülk sahibi olmanın yanında yoksulluğun diğer bir önemli boyutu da kişinin sahip olduğu eğitim düzeyi, işgücü piyasasında iş bulabilecek niteliklere, becerilere ve sağlığa sahip olabilmesi, diğer bir deyişle insani sermayedir. İnsani sermaye, kişinin işgücü pazarında iş bulabilmesini sağlayacak sağlık, beceri, bilgi ve nitelikleri içermesi bakımından yoksullukla doğrudan ve çok sıkı bir ilişki içindedir. Kişilerin sağlıklı bireyler olarak işgücü piyasasında iş talep etme yeterliliğine sahip olmalarının bir insan hakkı olması yanında, en az bu kadar önemli olan bir konu da, sağlıklı olarak iş yaşamını sürdürebileceği çalışma koşullarına sahip olma hakkıdır. Bu bağlamda ele alınması gereken diğer önemli bir konu da, enformel sektörde işgücünün sosyal güvenceden yoksun olarak ve işverenin insafına terk edilmiş olduğu bir ortamda ortaya çıkan iş kazalarıdır. Kişileri bir süreliğine ya da tümüyle iş yaşamından koparan iş kazaları, kişilerin sürekli ve verimli bir şekilde çalışmalarını engelleyerek insani sermayeye ciddi zararlar vermektedir. Kişilerin eğitim ya da bir meslek edinebilecekleri olanaklara ulaşabilmelerinin zaten çok güç olduğu koşullarda, bir de enformel sektördeki iş koşullarının insani sermayeye verdiği zararlar yoksulların daha da güçsüzleşmelerine neden olmaktadır. Diğer bir deyişle, yoksulların özellikle enformel sektörde korumasız ve kontrolsüz çalışma koşullarında çalışmak zorunda kalmaları ya da çalışmaya zorlanmaları yoksulluğu yeniden üreten en önemli ekonomik nedenlerin başında gelmektedir.

3. Yeni Kent Yoksulları ve Enformel Sektör: *Tek Kullanımlık İşgücü*

1980'lerle birlikte özellikle akademik çevrelerde yoksullukla ilgili olarak yeni kent yoksulları kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu sürecin en önemli etkileri, çalışma yaşamında girdi maliyetlerini azaltmanın yolunun ücretlerden, işçi sağlığı ve güvenliğini etkileyen masraflardan ve sosyal destek harcamalarında yapılan kısıtlamalardan geçmesiyle kendini göstermiştir. Diğer bir deyişle, sürekli ve düzenli iş yaşamını engelleyen geçici iş sözleşmeleri, taşeron firmaların ortaya çıkması, enformel sektörün büyüyerek ücretlerin düzensizleşmesi, çalışma koşullarında kontrolün ortadan kalkması, işveren lehine keyfileşmesi ve örgütlü ve sendikalı işgücünün eritilmesi, yeni kent yoksulluğu kavramının ortaya çıkmasındaki en önemli etkenler olarak sıralanabilir. Castells ve Henderson bu yeni dönemi, işgücünün aşırı sömürüsü olarak tanımlamakta ve enformel sektörde üretilen ekonomik değerlerin taşeron firmalar aracılığıyla büyük firmalara aktarıldığı ve üretimin merkezilikten çıkarıldığı bir süreç olarak ifade etmektedirler (Castells ve Henderson, 1987: 2). Bu bağlamda, Fordist dönemi, kitle üretimi, üretim sürecinde merkezi yönetim, standardizasyon, sınırlı iş güvenliği, işgücünün karar alma sürecinin dışında tutulması, sendika ve işçi örgütlerinin etkinliği ve refah devleti olanaklarının henüz sınırlandırılmamış olması karakterize ederken; yeni kent yoksulluğu olgusunun ortaya çıktığı post-fordist dönemi ise, esnek üretim, standart ürün anlayışı yerine ürün farklılaşması, kişisel performansa dayalı ücretlendirme, iş tanımı

sınırlarının ortadan kalkması ve özelleştirmeler karakterize etmektedir (Harriss, 2000). 1980’lerde ortaya çıkan bu büyük dönüşüm kapitalist rekabet koşullarında büyük sermaye birikimine dayanmaktadır ve bu süreç, uluslararası rekabetin öneminin de artmasıyla yeni uluslararası işbölümü adını almıştır. Frobel’e göre, yeni uluslararası işbölümünün zorunlu sonuçlarından biri her gün daha fazla firmanın kendilerine, işgücünün ucuz, bol ve iyi disipline edildiği yeni üretim yerleri bulmasıdır” (Frobel vd., 1987: 20–21).

Bu sürecin anlamı, merkez ve çevre ülkeler arasındaki kutuplaşmanın ve işgücünde meydana gelen bölünme sonucu çevre ülkelerde yoksulluğun daha da artması demektir. Tam zamanlı, kuralları kesin sınırlarla belirlenmiş iş sözleşmeleri ve profesyonel meslek hayatında ilerleme ve kariyer yapma olanaklarının gittikçe eridiği çalışma koşulları tüm dünyada görülmesine karşın, bu dönemin özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri için anlamı güvencesiz, geçici işler ve düzensiz gelir anlamına gelmektedir. Castells esnek üretimin egemen olduğu ekonomik yapılanmada, iki ana işgücü biçiminin yaygın olduğunu belirtir, bir tanesi çekirdek kadroyu oluşturan yöneticiler ve diğeri pazarın talebi doğrultusunda, ihtiyaç olduğu sürece kiralanıp kullanılacak, işleri bitince atılacak *tek kullanımlık işgücüdür (disposable labor force)*” (Castells, 1998: 272).

Bu süreç çalışma koşullarında da büyük bir dönüşümü getirmekte ve ücretlerden çalışma sürelerine ve sosyal güvenlik olanaklarına kadar çalışanların hakları açısından önemli bir kayıp olan geçici, günübirlik, parça başı çalışma biçimlerini getirmektedir. Diğer bir deyişle, bu dönem kendisini, özellikle niteliksiz ve yarı-nitelikli işgücü üzerinde, yapısal işsizliğin artması, gelir eşitsizliği, yoksullaşma ve toplumsal kutuplaşma etkileriyle göstermektedir. Ayrıca burada belirtmek gerekir ki, esnek üretim özellikle gelişmekte olan ülkeler için, üretimden başka ücretlerin, çalışma saatlerinin, çalışma koşullarının esnekleşmesi ya da denetimsiz, keyfi uygulamalara meydan bırakan bir durum halini almıştır. Bu nedenle bu yeni üretim biçiminin sadece niteliksiz ya da yarı nitelikli işgücünü vurduğunu iddia etmek gerçekçi bir yaklaşım biçimi değildir. Özellikle gelişmekte olan, iş kanunlarının uygulanmasından doğan güçlükler ve iş arayan işgücünün yoksulluk ve açlıkla tehdit ve terbiye edildiği ülkelerde aynı çalışma koşulları nitelikli işgücü için de geçerliliğini korumaktadır ve bu alan ciddi araştırmaların yapılması gereken bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

Üretim sürecinde yaşanan esnekleşmenin, çalışma koşullarına yansıyan bir diğer önemli sonucu ise çalışanların örgütlenme olanaklarını zayıflatarak, örgütlü olmanın işgücüne getirdiği gücü de ellerinden almasıdır. Sadece bireysel inisiyatiflere dayanarak yapılan iş akitleri, her bir çalışanın bireysel performansına dayalı olarak ücretlerin ve diğer çalışma koşullarının belirlenmesini de getirmektedir. Castells, işin bireyselleşmesinin, çalışanların sömürülmesini artırdığı, toplumsal dışlanmayı getirdiği ve toplumla bütünleşebilme olanaklarının engellenmesine neden olduğunu belirtir. Bu özellikle, niteliksiz ya da yarı nitelikli, göçmen, kadın ve çocuk işgücü üzerinde çalışma koşullarının daha da ağırlaşmasıyla ortaya çıkan bir süreci beraberinde getirmektedir. Toplumdan

dışlanma sürecinin beraberinde getirdiği toplumsal sorunlar ise toplumda suç oranlarında, hırsızlık, fuhuş, uyuşturucu trafiğinde meydana gelen artışlarla kendini göstermektedir (Castells, 2000: 70–71).

Esnekleşme adı altında işgücünün kayıt dışına itildiği ve kuralsızlığın ve işgücünü koruyan yasaların işlemediği enformel sektörün işgücü piyasası özellikle gelişmekte olan ülkelerde iddia edildiği gibi yoksulluğu önleyici bir mekanizma değil, çalışanların emeklerinin karşılığını alamadıkları ve işveren karşısında tümüyle korumasız kaldıkları bir alan haline gelmektedir. Geertz'in de belirttiği formel sektör kuralları kişiye bağlı olmayan, önceden belirlenmiş, belirli alanlarda uzmanlaşmış toplumsal kurumlardan oluşurken, enformel sektör, pek çok birbirleriyle ilgisiz alana dağılmış ticari ilişkilerin kişisel bazda yürütülmesini içerir (Geertz, 1963: 28).

Formel ve enformel sektörün yapıları karşılaştırıldığında temel farklılıklarından biri formel sektöre girişin gücüne karşın enformel sektöre girişin kolay olduğu görülmektedir. Ayrıca, enformel sektör işgücü arzını daha çok yerli taleplerle karşılayıp, emek yoğun bir faaliyet alanı olarak gösterirken, formel sektör sermaye yoğun, yüksek teknoloji ile çalışmakta olup daha çok nitelikli işgücüne ihtiyaç duymaktadır. Bunlara ek olarak, enformel sektör aile işletmelerinden oluşup dar bir alanda faaliyet gösterirken, formel sektör kolektif şirketlerden oluşup geniş bir alanda faaliyet göstermektedir. Buna bağlı olarak, enformel sektörde düzensizlik ve rekabete dayalı bir pazar söz konusu iken, formel sektör tarifeler, kotalar ve ticaret lisanslarıyla korunan bir alanı oluşturmaktadır (Gilbert ve Gugler, 1989).

Enformel sektör gelişmekte olan ülkelere göre daha yaygın olmasına karşın, sadece gelişmekte olan ülkelere özgü bir ekonomik etkinlik alanı da değildir. Bu bağlamda Castells ve Portes enformel sektörün gelişmekte olan ülkelere daha yaygın olmasına karşın, gelişmiş ülkelere de görüldüğünü ve bunun bir üretim ilişkileri biçimi olduğunu ve enformel sektörün sadece yoksulluğu gizleyen bir üretim ilişkileri biçimi olmadığını, yoksulluğun daha çok bölüşüm ilişkilerinin özelliklerine dayalı olarak açıklanabileceğini ileri sürerler. Buna bağlı olarak, Latin Amerika ülkelerindeki seyyar satıcılar ile Silikon Vadisinde ek iş olarak bilgisayar yazılımcılığı yapanları gösterirler ve ekonomik ikilik (dualizm) ile toplumsal marjinalitenin birbirine karıştırılmaması gerektiği üzerinde dururlar (Castells, 1998: 12).

Bu konuyla bağlantılı diğer bir unsur ise işgücü arzı oluşturmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelere işgücü arzı talepten oldukça fazla ancak, teçhizat, donatım, sermaye malları, ekilebilir araziler, dış ticaret, girişimcilik ve yöneticilik kapasitesinde insan kaynakları olarak tanımlanabilecek diğer tamamlayıcı unsurlar oldukça sınırlı kalmaktadır. Diğer taraftan, talepten fazla olan işgücü arzının, niteliği düşük olması sebebiyle ekonomiye katkısı oldukça kısıtlı düzeyde kalmaktadır. Diğer bir deyişle, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik anlamda temel karakteristiklerini “düşük ücretler ve düşük verimlilik, büyük ücret farklılıkları, hızla büyüyen işgücü arzı ve buna paralel

olmayan işgücü verimliliği” (Gillie vd., 1987: 179) belirlemektedir. Niteliksiz ya da düşük nitelikli işgücü olmak demek, kentsel işgücü piyasalarında meydana gelebilecek konjonktürel dalgalanmalardan en olumsuz etkilere maruz kalmak anlamını taşımaktadır. Bu tür olumsuz etkilerin yanında, sosyal güvenlik kapsamında çalışmıyor olmak ya da işsizlik sigortasından yararlanamamak, çalışanlar açısından yaşanan olumsuzlukları bir kere daha güçleştirmektedir. Eğitim düzeyi ve mesleki nitelikler sürekli ve düzenli bir iş bulmakta inkâr edilemeyecek unsurlar olmasına karşın, özellikle rekabetin yüksek, üretim ve kâr oranlarının düşük olduğu emek yoğun faaliyet gösteren küçük işletmelerde ucuz işgücü yoğun olarak kullanılmaktadır. Enformel sektörün, bu bağlamda en önemli karakteristiklerinden biri işgücü açısından esnek istihdam özellikleri taşımasıdır. Ancak esnek istihdam, özellikle gelişmekte olan ülkelerde anlamını düzensizleşme kavramında bulmaktadır. Sektör piyasasında meydana gelen işgücünün istihdamı açısından düzensizleşme, geçici, ihtiyaç oldukça gündelik olarak tutulan işçi, çalışma koşullarının kural ve yasalarla bağlı olmadığı, işverenin keyfi uygulamalarına tâbi kalan korunmasız bir işgücü anlamını taşımaktadır. Sektöre hâkim olan bu esnekleşme ya da düzensizleşmenin, sosyal güvenceden yoksun, çalışma koşullarının ağırlığı nedeniyle çalışanlarda fiziksel ve psikolojik hasarlar, çalışma gün ve saatlerinden, izin kullanabilme olanaklarına kadar çalışanları adeta bir cendere içine alan çalışma koşulları yaratmaktadır. Diğer taraftan üzerinde önemle durulması ve yeni çalışmalar yapılmasını gerektiren bir konu da, gelişmekte olan ülkelerde özellikle olumsuz çalışma koşulları ve düşük ücretlerin neredeyse meşru gösterilmesinde öne sürülen işgücünün düşük nitelikli ya da niteliksiz olması her zaman geçerli olmadığı gibi, bu özellikler de enformel sektörde çalışanların bu koşullara maruz bırakılmasını gerektirmemektedir. Roberts’in ileri sürdüğü gibi, bazı sektörler tarafından nitelikli işgücünün yetersiz olduğu savı yapay olarak ortaya atılmaktadır. İşin gerektirdiği nitelikler her zaman, zorunlu olarak işgücünün ilköğretim ya da yüksek okul diplomasına sahip olmasını gerektirmemektedir (Roberts, 1978). Bu bağlamda, enformel sektör kurumsal düzenlemelerle, işgücünün statüsünün ve çalışma koşullarının belirlenmediği, çalışanlar açısından toplumsal yararların göz ardı edildiği, son derece düşük ve düzensiz ücretler ve işverenin keyfi uygulamalarının hakim olduğu, çalışanların örgütlenme olanaklarının ellerinden alındığı bir alanı oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle, enformel sektör, çalışanlar açısından korunmasız bir alandır. Tüm bu olumsuz koşullara karşın, bu sektörde çalışmak zorunda kalan işgücünün çalışma nedeni ise, Gillie’nin belirttiği gibi “özellikle yoksul ülkeler için, işsizliğin lüks” (Gillie vd., 1987: 184) olmasıdır. Bunu bir diğer anlamı, çalışanlar açısından, yoksulluğun işsizliğe tahammülü olmaması demektir. Kapıda bekleyen işsizler ordusu işverenlerin ellerini güçlendirirken, çalışanlar açısından ise pazarlık güçlerinin ellerinden alması anlamına gelmektedir. Böylece, “yedek işgücü ordusu” (Bromley ve Gerry, 1979) gününbirlik ve geçici işlerin işverenler lehine yaygınlaşmasına her zaman destek vermektedir. Ancak Bauman’ın belirttiği gibi, yaşanan ekonomik ve toplumsal süreçte, çalışmak için kapıda işgücünü artık daha çetin şartlar karşılamaktadır. Yeni teknolojik gelişmelere koşut olarak, işgücü arzının tümünün istihdam edilmesi ihtiyacı ortadan kalkmıştır. Küçük bir ayrıcalıklı profesyoneller grubu dışında tam zamanlı işgücüne olan talebin ortadan kalkmasıyla, işsiz

ya da yarı zamanlı çalışmak zorunda kalan işgücü ortaya çıkmış, yani, marjinalleşmiş bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu sürecin sonucu olarak, yedek işgücü ordusunu değil fakat kentsel işgücü pazarından kalıcı olarak azledilen (permanently displaced) yeni yoksullar ortaya çıkmıştır (Aktaran: Bradley, 1996).

Görüldüğü gibi, enformel sektör, yarattığı çalışma koşullarıyla aynı zamanda yoksulluğu artırıcı bir rol de oynamakta, böylece ekonomik anlamda toplumsal kutuplaşmaya neden olmaktadır. Van Kempen'in de belirttiği gibi, giderek artan toplumsal kutuplaşma, toplumsal tabakalaşma özelliklerini de değiştirmekte, bir tarafta yüksek geliri, profesyonel ve yönetici, düzenli işi olan formal sektör çalışanları yer alırken, diğer tarafta düzensiz, ve düşük geliri, geçici işlerde enformel sektör çalışanları yer almaktadır. Böylece kentlerde orta gelir grupları ortadan kaybolurken, kutuplaşma gittikçe büyümektedir (Van Kempen, 1994). Enformel sektörün yoksullaştırıcı ve gelir dağılımında uçuruma neden olmasının yanında, grev kırıcı bir güç haline gelerek, düzenli işi olanları geçici statüye aktarma tehdidi ile işverenlerin pazarlık gücünü artıran bir etki yarattığı da ortadadır (Bromley ve Gerry, 1979: 9).

4. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmanın amacı, yeni kent yoksulluğu kavramına ilişkin çözümler yapılmasını sağlayacak bulgular elde etmek ve bu bulgular ışığında, kent yoksulluğunun nedenleri, değişim dinamikleri ve enformel sektör ile yoksulluk arasındaki ilişkileri belirleyebilmektir. Bu bağlamda, kent yoksulluğu kavramını çözümlenmede, hane bazında, demografik veriler, eğitim ve istihdam durumları, sağlık, kültür gibi kentsel hizmetlere ulaşılabilirlik, tüketim kalıpları ve çalışmanın belkemiğini oluşturan enformel sektördeki çalışma koşulları üzerinde ayrıntılı veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, örneklem, çalışan kent yoksullarından seçilmiş, bedensel engel, yaş gibi faktörlerle işgücü piyasasında iş arzı yaratmaya engel durumu olanlar örneklem dışı bırakılarak, kentsel işgücü piyasasında çalışmaya hazır, ancak düzensiz ve geçici işlerde gününbirlik çalışmak zorunda olanlar örneklem kapsamına alınmıştır. Araştırma birimi olarak hane ele alınmış ve hanede yaşayan tüm bireylerin demografik özelliklerinden çalışma koşullarına toplumsal değerlerinden geleceğe ilişkin beklentilerine kadar, yoksulluğun çok boyutlu bir kavram olması dolayısıyla geniş bir bakış açısından veriler toplanmıştır. Ancak, verilerin geniş bir perspektiften sunulması bu makalenin sınırlarını zorlayacağından burada sadece yoksulluk enformel sektör ilişkisi üzerine olan veriler değerlendirilmiştir. Alan araştırması bulguları, İstanbul ve Gaziantep olmak üzere iki kentten, toplam 200 hane ile yüz yüze görüşmeler, odak grup ve anket formu teknikleri kullanılarak elde edilmiştir.

5. Kent Yoksullarının Demografik Karakteristikleri ve Göç Örüntüleri

Özellikle fırsat eşitliği ve toplumda var olan kaynakların adil dağılımının yetersiz olduğu toplumlarda, ne yazık ki, yoksulluk kuşaktan kuşağa miras olarak

birakılmaktadır. Yoksulluk gelişmiş ya da gelişmekte olan tüm ülkelerde farklı biçimlerde de olsa görülmekle birlikte, özellikle konjonktürel değişimlere bağlı olarak yaşanan son yıllardaki, tüm dünya gibi Türkiye'yi de etkileyen ekonomi politikaları yoksulluğun şiddetini artırıcı bir etkiye neden olmuştur. Yeni kent yoksulları kavramının literature girmesi, yoksulluğun artık farklı bir şekilde yaşandığına da işaret etmektedir. Türkiye açısından bakıldığında, yeni kent yoksulları, kente daha çok yeni göç etmiş, kentsel işgücü piyasasına uygun mesleki nitelikleri taşımayan, kentte daha önceki kuşakların önemli bir avantajı olan kaçak gecekondularla kentte bir mekân sahibi olamamış, kiracı konumundaki göçmenlerden oluşmaktadır. Bu olumsuz koşullara, kentsel işgücü piyasasındaki konjonktürel değişiklikler de eklenince, bu yeni kuşak göçmenler kentte sürekli, düzenli, çalışma koşullarının yasalarla belirlendiği formal sektörde iş bulabilme olanaklarını iyice kaybetmiş ve enformel sektörün kuralsızlığı, keyfiliği, ücretlerden çalışma koşullarına ve buna bağlı can güvenliklerine kadar yoksulluğu daha şiddetli yaşamalarına neden olan bir ortamda kendilerini bulmuşlardır.

Enformel sektör yoksulluk ilişkisi üzerine yapılan bir çalışmada, kuşkusuz, kentsel işgücü piyasasında çalışmaya hazır yoksulların demografik ve toplumsal karakteristikleri büyük önem taşımaktadır. Bulgulara göre, hane reislerinin %61 ve hane reisi eşlerinin %62'si 21-35 yaşları arasında bulunmaktadır. Yoksulluk için diğer önemli bir gösterge olan hanede yaşayanların eğitim düzeylerine baktığımızda, zaten oldukça düşük olan eğitim düzeylerinin kentler arasında da farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Buna göre, İstanbul'da yaşayan hane reislerinin %17'sinin okumaz-yazmaz, %52'sinin ise ilkökul mezunu olduğu görülmekte iken, Gaziantep'te okumaz yazmaz kategorisinde bu oran %28'e yükselmekte, ilkökul mezuniyetinde ise %45'e düşmektedir. Cinsiyete dayalı bir eşitsizlik, tahminlerin ötesinde bir bulgu olmamakla birlikte, kentler arasında, İstanbul lehine bir durum göze çarpmaktadır. Buna göre, İstanbul'da yaşayan kadınların %48'i okumaz yazmazken, %36'sı ilkökul mezunu olduklarını belirtmişlerdir. Gaziantep'te ise okumaz-yazmaz kadın oranı %64'e çıkmakta, ilkökul mezunu kadın oranı ise %25'te kalmaktadır.

Ayrıca, iki kente göç eden yoksulların göç örüntüleri de önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın bir nedeni, İstanbul'da yaşayan yoksulların görel olarak Gaziantep'e göre gününbirlik işler bulmakta daha avantajlı olmaları nedeniyle yoksulluğu daha az hissetmelerinden kaynaklanmaktadır. Örnekleme grubuna giren yoksullar memleketlerinden tek bir kente, yani İstanbul ya da Gaziantep'e gelip yerleşerek orada kalabilmiş olmaktan çok, birçok kentte tutunmaya çalışıp en son buldukları kentte kalmaya karar verenleri oluşturmaktadır. Gaziantep'e yerleşmiş yoksullar ya İstanbul'a kadar gidebilmenin maliyetlerini karşılayamadıkları için memleketlerine en yakın ve iş olanaklarının görel olarak daha fazla olduğu Gaziantep'i yerleşmek için tercih etmişler ya da İstanbul'a bir göç hikâyeleri olmakla birlikte bu kentte tutunamadıkları için geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bu anlamda, İstanbul'da yaşayan yoksullar bu kente göçle beraber burada ayakta kalmayı görel olarak başarabilen grubu oluşturmaktadır.

Gelişmiş, demokratik ülkelerde toplumsal hareketliliğin en önemli ölçütü ve dolayısıyla yoksulluğun kuşaktan kuşağa aktarılmasının önüne geçilmesinde en önemli etkenlerden biri kuşkusuz eğitim olanaklarından yararlanabilmektir. Bu anlamda, hane reisleri ve eşlerinin babalarının eğitim düzeyleri ve yaptıkları işlere bakıldığında, yoksulluğun bir önceki kuşaktan alınan en olumsuz miras olduğu göze çarpmaktadır. Hane reislerinin ve eşlerinin babaları %98'i kır kökenli olup, hane reislerinin babalarının %67,5'i okumaz-yazmaz durum iken bu oran eşlerin babalarında %78,5'a çıkmaktadır. Bunun yanında, hane reislerinin %88'ini kır kökenli nüfus oluşturmaktadır. Bir önceki kuşağın neredeyse %100'lük bir oranla kır kökenli olması ve örnekleme giren yoksulların yaş ortalamasının oldukça genç olması kente yeni göç edenlerin yoksulluğu nasıl ağır yaşadıklarını göstermektedir. Bu kuşak kente yıllar önce göçerek kentte kaçak da olsa bir mekân, bir iş edinebilmiş kuşağın olanaklarına sahip bir kuşak olmaktan uzak yoksulluğu daha şiddetli yaşayan bir kuşağı oluşturmaktadır.

Yeni kuşak yoksulların kentle kurdukları bağlantılar ve göç hareketleri, eğitim olanaklarından iş olanaklarına ve çalışma koşullarına kadar pek çok olguyu açıklar durumdadır. Yoksulların önemli bir bölümünün kır doğumlu olmasına ve buldukları kente yerleşik olarak göç etme hikâyelerinin uzun yıllara dayanmamasına karşın, kentle ilişkilerinin çok erken yaşlarda başladığı görülmektedir.

Kentle yoksulların kurduğu bağ, ne yazık ki, kentin olanaklarından yararlanmak şeklinde olmaktan çok uzak bir şekilde, yoksulluğun yeniden üretilmesinde çok önemli bir etken olan, erken yaşta çalışmaya başlamak, diğer bir deyişle, çocuk işgücünü ortaya çıkarır niteliktedir. Bu bağlamda, yoksulların, erken yaşlardan itibaren, babaları, ağabeyleri, ya da bir yakınlarıyla birlikte, köyle bağlarını koparmadan, mevsimlik olarak kente çalışmaya gitmekle kentle ilk bağlarını kurmaya başladıkları görülmektedir. Yoksulların çalışmaya başlama yaşları, eğitim olanaklarına ulaşılabilirlikten, fiziksel ve psikolojik olarak olgunlaşmadan altına girdikleri bir evi geçindirme yükünün verdiği ağır sorumluluğa kadar pek çok gösterge açısından olumsuz nitelikler taşımaktadır. Bulgulara göre, hane reisleri arasında ilk işe başlama yaşı, %53 ile 6–12 yaş aralığı, %47 ile ise 13–17 yaş aralığını göstermektedir. Bunun yanında, yoksullar için, çalışma olanaklarını elde edebilmek için kentle kurulan bağ, göç örüntülerini de yakından etkilemektedir. İstanbul'da yaşayan yoksulların %29'u, Gaziantep'te yaşayanların ise %42'si buldukları kente yerleşmeden önce farklı kentlerde çalıştıklarını belirtmişlerdir. Aileleriyle ya da tek başlarına yaşadıkları bu göç hareketlerinden sonra buldukları kente yerleşmeye karar vermek, yoksulların ayakta kalmak için ortaya koydukları stratejileri de göstermek bakımından önem taşımaktadır. Burada özellikle belirtmek gerekir ki, aileyle birlikte göç etmekten oldukça farklı olan mevsimlik işler için kente gelip bekâr odalarında yaşamaya çalışmak yoksulluğun yaşandığı farklı bir boyut ve ayrı bir çalışma konusu olacak kadar önemlidir. Ayakta kalma stratejisinin bir parçası olarak yaşanan göç hareketlerine tipik bir örnek Gaziantep'te yaşayan 31 yaşında okur-yazar bir hamalın hikâyesinde yerini bulmaktadır:

“...gözümü pamuk tarlasında açtım, Adana Çukurova’ya gidiyorduk, kışın, fistik, zeytin topluyorduk... On beş yaşına gelince ben Antep’e geldim, Antep’de bir mercimek fabrikasında dört sene çalıştım iki sene sigortalı gösterdiler beni, ayda on beş gün gösterdiler sigortalı, ondan sonra askere gittim, geldikten sonra Çukurova’ya pamuk toplamaya gittim... Köyde iş yok, Antep’e önce tek başıma geldim, hanımı da getirdim Antep’e, geldikten sonra iki sene inşaatlarda çalıştım... köye gittim, orada bir buçuk sene çalıştım, baktım geçim sıkıntısı var, geri Antep’e geldim ben, o ara içinde bir buçuk sene köyde kalırken mevsimlik olarak pamuğa gidiyordum köyde hanımla, gene Antep’e geldim, bir odada sıvasız, elektrik yoktu sadece su vardı, komşudan çekmiştik biz, bir sene kaldım, köyden on dönüm su çıkmıştı, sulu tarlaya bakarken su kurudu kesildi yani şansımıza elimizdeki paraları da oraya masraf ettik su da kesildi, ben kaktım düşündüm ‘ben İstanbul’a gideceğim’ dedim kardeşim de orada, ‘gel İstanbul’da çalış’ dedi, hanımla kara verdik, dayım da orada, İstanbul’a gittik İstanbul Kartal’da çalışmaya başladım, o zaman haftalık altı milyon bana verirdi, ev kirası beş milyon kardeşimle aynı evde oturdu gecekondu iki buçuk milyon o iki buçuk milyon ben veriyordum, yedi ay çalıştım, hastalandım orada kırk gün hastanede, elimdeki para da gitti, şimdi hastalığım dolayısıyla şöyle bir şey var, o fabrikanın işi çok ağırdı, siyoner, kromaj, asit bunları mecburen yaptırıyorlar bize yani, herhangi bir koruma, şey vermeden bize yaptırıyorlardı yani, orada ben hastalandım, akciğeri duman tuttu, adam bana, ne sigorta var, ne bir şey var, altı, yedi ay çalıştım da ne sigorta var, kardeşim beni köye getirdi, köyde kaldım gene bir şey yok, sekiz dokuz ay kaldım köyde, elimde bir şey yok sekiz dokuz ay kaldım geri kardeşimin yanına İstanbul’a gittim ben, üç ay çalıştım kardeşimle birlikte aynı evde kalıyorduk geçinemiyorduk kardeşimle, köyde çocuğu çocuğu bıraktım ben, üç tane çocuğum vardı, hanımım vardı, gurbetlik çok zor, geri geldim köye, sekiz dokuz ay gezdim köyde öyle boş iş yok, gene düşündüm taşındım, birkaç bekar arkadaşımın bir de kaynım vardı, oraya gittik çalışmaya başladık, üç ay çalıştık, iş yok... Hadi gene Antep’e gidelim, gelişim üçüncü sefer oluyor Antep’e, İstanbul’a üç sefer, Antep’e üçüncü sefer, geldim. Antep’de iki ay boş gezdim, beni önceden Antep’e getiren hanımın teyzesinin oğlu gene bana yardımcı oldu, o da fabrikada hamallık yapıyordu. Gittim fabrikada hamallık yapıyorum sigorta yok, sigorta desen, diyor ‘hesabınıza gelirse çalış, hesabınıza gelmiyorsa çalışmayın’ diyor, sabah altıda evden çıkıyorum, akşam altıya kadar on iki saat orada kalıyorum, eğer araba gelirse para var, araba gelmezse para yok, elin boş geliyorsunuz buraya, yani işsizlik çok...”

Bu karmaşık ve yoksulluğun şiddetini de yansıtan göç örüntüsü yanında, yukarıda da değinildiği gibi yeni kent yoksullarının yoksulluğunu ağırlaştıran diğer bir

etken de artık kentte gecekondü sahibi olmaktan çıkarak kiracı durumuna düşmeleridir. Bu çalışmada örneklem kapsamına alınan yoksulların tümünü kiracılar oluşturmaktadır. Narayan'ın da ifade ettiği gibi, ev ya da arazi sahipliği yoksulları sefil olmaktan ayırmakta önemli bir ölçüt olarak ele alınmaktadır. Bulgular da göstermektedir ki, ev sahibi olmamak kısa süreli işsizliğe bile dayanma ve tolere edebilmede önemli sıkıntılar doğurmakta, evin mutfak giderlerinden önce kira parasının ayrılmak zorunda kalınması yoksulluğun daha da şiddetli yaşanmasına neden olmaktadır. Ayrıca, hanedeki acil paraya ihtiyaç olduğu, özellikle sağlık problemlerinin yaşandığı durumlarda, ev sahipliği sigorta işlevi görmekte kira vermemenin gelire görünmez katkısı yanında evi satarak acil sağlık ihtiyaçları karşılanabilmektedir. Ancak, evin özellikle sağlık giderleri için bir sigorta işlevi görmesi aslında yoksulların enformel sektördeki mağduriyetlerinin diğer bir göstergesidir. Enformel sektörde sigortasız çalışmak zorunda kalmak, yoksullar için ayakta kalmalarında son derece kritik olan ev kirası vermeme şanslarını da ellerinden alarak evlerini sağlık giderleri için ellerinden çıkarmak zorunda bırakmaktadır.

6. Çalışan Kent Yoksullarının Çalışma Koşulları

Enformel sektörün yoksullukla ilişkisinin ortaya konulabilmesi açısından araştırma kapsamına giren örneklem enformel sektörde çalışanlardan oluşturulmuştur. Kent yoksullarının yaygın olarak çalıştıkları iş alanlarını seyyar satıcılık, inşaat işçiliği, konfeksiyon işçiliği, hamallık, dokuma fabrikasında işçilik, marangozluk, beççilik, çöplerden kağıt v.b toplamak, oto tamirciliği, temizlik işçiliği, şoförlük, kahvede ocakçılık ve mevsimlik tarım işçiliği ve özellikle kadınlar açısından evde parça başı yapılan işler oluşturmaktadır.

Her şeyden önce burada belirtilmesi gereken en önemli konu, yukarıdaki iş kollarının pek çoğununun ekonomiye katkısı olan iş alanları olmasıdır. Ancak sorun, bu iş kollarında çalışanların çalışma koşullarından sosyal güvenceye ve ücretlerin belirlenmesine kadar formel sektörün önceden belirlenmiş ve çalışanları koruyan yasaları kapsamı dışına itilmiş enformel sektörde faaliyet göstermeleridir. Enformel sektörün, insan faktörünü yok sayan ve hiçbir mazeretin haklı gösteremeyeceği çalışma koşullarının nedenleri için öne sürülen bu sektörde çalışanların niteliksiz olmaları onların ekonomiye katkılarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Ayrıca, dokuma işçiliği, inşaat işçiliği ya da oto tamirciliği gibi işler uzun yıllar sonucu kazanılan iş deneyimi sonucu yapılan, yoksulların çocukluklarından beri yaptıkları işlerden bazılarıdır ve nitelikli olmayı gerektirmektedir. Bazı çalışma alanlarında işin uzun yıllar eğitim gerektirmemesi ve kısa sürede öğrenilebilir olması o işi neden değersiz kılmaktadır, bu yanıtlanması gereken önemli bir konudur. Bulguların da gösterdiği gibi bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi, artık günümüz teknolojik koşullarında işgücü arzının talebin oldukça üzerinde gerçekleşiyor olmasında yatmaktadır. Günümüzde artık çalışmak için talepte bulunanlara, iş piyasası, yedek işgücü ordusu terimini de geride bırakacak şekilde gerektiğinde kullanılıp atılacak işgücü gözüyle bakmaktadır. Yedek işgücü ordusu değil kalıcı olarak

yerlerinden edilen işgücünü yaratmak, insanın en temel haklarından biri ve başta geleni olan çalışma hakkını elinden alınması anlamına gelmektedir. Bu konjonktürel dönüşümün en önemli etkisi ise kendisini bizim gibi gelişmekte olan ülkelerde çalışanların kendilerini enformel sektör içinde esnek çalışma ilişkileri adı altında düzensiz çalışma ilişkileri içinde bulmalarına neden olmaktadır. Bu bağlamda, yoksulluğun en ağır sonuçlarından biri, piyasada ne iş ve hangi çalışma koşulları olursa olsun çalışmaya hazır bir işgücünün yaratılmasıdır. Diğer bir deyişle, yoksulluk için işsizlik son derece lükstür ve katlanılması ve ayakta kalmayı olanaksız hale getiren bir durumdur.

Gelişmekte olan ülkeler için enformel sektörün temel özelliğini oluşturan düzensiz çalışma koşulları kendini bu araştırmanın bulgularında da son derece net bir biçimde ortaya koymaktadır. Enformel sektör, işsizliği önleyen değil fakat gizleyen bir unsur olarak ekonomideki yerini almaktadır. Bunun en açık ifadesi çalışanların iş değiştirme örüntülerinde ortaya çıkmaktadır. Enformel sektörde çalışanlar için, bir işte çalışıyor olmakla işsiz olmak arasındaki sınır ya da ayırım son derece ince ve çizilmesi oldukça güç bir çizgidir. Çünkü, enformel sektörde çalışıyor olmak, ertesi gün için herhangi bir iş garantisinin olmadığı ve işsiz kalma riskinin son derece yüksek olduğu anlamını taşımaktadır. Araştırmanın yürütüldüğü sırada, hane reislerinin %18'i herhangi bir işte çalışmadıklarını yani işsiz olduklarını belirtmişlerdir.

Sürekli ve düzenli bir işin yoksunluğu ve çalışma koşullarının getirdiği güçlüklerin en önemli sonuçlarından biri ise, yoksulları sürekli iş arar durumunda bırakmasıdır. Yoksulların %80'nine yakını şu anda çalıştıkları işten memnun olmadıklarını belirtmelerine karşın, başka bir seçenekleri olmadığı için aynı işte çalışmaya devam etmek zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. %29'u ise, işlerini değiştirmek istediklerini ifade etmişlerdir.

Diğer taraftan çalışma koşulları ile yoksulluk arasındaki yakın ilişkide önemli olan bir unsur olarak çalışanların %85,5'i sigortasız çalıştıklarını belirtmişlerdir. Sigortalarının işverenleri tarafından ödendiğini belirten grup ise bunun düzenli ödenip ödenmediğini bilmediklerini ifade etmektedirler. Enformel sektörde sigortaları yatırılan küçük azınlık için bunun düzensiz yatırılmasının amacı işçilerin işten ayrılışlarında tazminat gibi sosyal haklarından yararlanmasını önlemek, diğer bir deyişle, işverenin bu tür maliyetleri karşılamaktan kaçınması en önemli neden olmaktadır. Düzensiz yatırılan sigortaların çalışanlar açısından en önemli olumsuz etkisi ise sağlık güvencelerinin olmaması ve kendileri ya da aile üyelerinden biri hastalandığında yüksek sağlık maliyetlerini karşılayamamanın getirdiği ağır yük olmaktadır. Bu nedenle akrabalar arası dayanışmanın bir örneği olarak akrabalarından sağlık güvencesi olanların diğerlerinin çocuğunu nüfuslarına alarak çocukların da sağlık giderlerinin sigorta kapsamına alındığı yapılan görüşmelerde az da olsa rastlanmıştır.

Araştırma sırasında, çalışanlar açısından enformel sektörde çalışmanın temel özelliklerinden biri olan, sık sık iş değiştirmek zorunda kalmanın nedenleri de sorulmuş ve çalışanların son üç işlerindeki çalışma koşullarına ilişkin veriler elde edilmiştir. Bu bağlamda, yoksullar arasında sık sık iş değiştirmek zorunda kalmanın en önemli nedeni işverenin çalışanın işine son vermesi, diğer bir deyişle işten atılmaktır. Bunun yanında diğer önemli bir nedeni işyerinin kapanması almaktadır. Çalışanların işten atılmalarına neden olan en önemli etken ise, birkaç ay üst üste ücretlerini alamamak ya da parça parça alıp bunun da sadece yol paralarını karşılamaya yetecek kadar olması durumunda işverenden ücretlerini talep etmeleridir. İşveren açısından çalışanın işine son vermeyi gerektiren bir diğer etken ise, çalışanın sigorta talep etmesi almaktadır. Bunların yanı sıra, üçüncü en önemli etkeni ise, çalışma koşullarını özellikle yoğun toz ve kimyasal madde ile doğrudan iç içe çalışmak zorunda kalan çalışanların çalışma koşullarında iyileştirilmelere gidilmesini talep etmeleri oluşturmaktadır. İstanbul'da bir hazır giyim atölyesinde çalışan 25 yaşında ilkokul mezunu bir kent yoksulu çalışma koşullarını şu şekilde ifade etmektedir:

“...Konfeksiyonda rutubet var, ondan sonra tozu, dumanı, ellerimize bakıyorsun, yemyeşil olmuş, bu pislik ağzına da gidiyor, ciğerlerimize kadar da gidiyor, bu nedir, hastalıktır, sen kim ne diyorsa yapacaksın ya da akşam gidip sabah dönmeyeceksin, 'bunlar nasıl olsa çalışmak zorunda, memleketten gelmişler, parası yok, gücü yok, hiçbir şeyi yok, bunlar çalışacaklar' diye köle muamelesi yapıyorlar, tuvalete günde iki defa, bir sabah, öğlene kadar, öğleden sonra akşama kadar bir gideceksin, tuvalete gitmek bile yasak...”

Bu bağlamda, çalışanların %88'i çalışma koşullarının ağır nem, duman, kimyasal madde kokusu içermesine karşın işyerinde herhangi bir koruyucu önlem alınmadığını ifade etmişlerdir. Buna bağlı olarak, çalışanların %71'i çalıştıkları yerde can güvenliklerinin olmadığını belirtmişlerdir. Ancak, ne yazık ki kayıt dışı alanda çalışan bu yoksulların iş kazaları nedeniyle ölümleri ya da sakat kalmaları istatistiklere geçmediği için bu konuda ayrıca bir çalışma yapılması son derece önem taşımaktadır. 30 yaşında bir işçinin çalışma koşullarını ifadesi, enformel sektörde çalışmanın aynı zamanda bir ölüm kalım mücadelesi olduğunu da göstermektedir:

“... su deposu yaparken zift yaptık, zehirlenme oldu, sigorta sorulur diye sağlık ocağına götürdüler, hastaneye götürmezler, bir günde 5 işçi zehirlendik... can güvenliği yok, ölümlerle burun burunayız her an, sigorta yok, tozun içinde kalıp yağlanıyor, ziftleniyoruz, kulağı, burnu tıkıyor zift, bel, parmak, bilek ağrısı, çivi batıyor ayaklara... patronun sigorta istiyoruz, “sen eşeksin, eşeğin sigortası mı olur” diyor...”

Çalışma koşullarının fiziksel güçlükleri yanında, diğer bir güçlüğü düzensiz verilen ücretler oluşturmaktadır. Çalışanların %55'i ücretlerini düzenli alamadıklarını

parça parça verildiğini belirtmişlerdir. %77'si ise, çalışma saatlerinin işveren tarafından keyfi olarak belirlendiğini ifade etmişlerdir. 23 yaşında ilkokul mezunu bir konfeksiyon işçisini enformel sektörde ücretlerin ödenmesine ilişkin düzeni ifadesi ise yoksulların çaresizliklerini bir kere daha ortaya koymaktadır.

“...az paraya da şükrediyoruz ama patronlar hiç vermiyorlar, çoğu zaman para vermemek için işten atıyorlar. 2 milyon 5 milyon parça parça veriyorlar, ev sahibi sıkıştırıyor, otobüse binmek için para bulamıyorum, 100 milyonu bir arada hiç görmedim... Eski işyerimden 4 aydır paramı alamıyorum, ya işyeri kapanıyor, ya ‘kar edemedim’ diyor patronlar...”

Çalışanları fiziksel olarak ezen ağır çalışma koşulları yanında, kişinin psikolojik olarak yıkılmasına, kendini çaresiz, güçsüz ve işe yaramaz hissetmesine neden olan çalışma koşulları da yoksulluğun diğer önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. 42 yaşında Gaziantep’e göç etmiş, memleketinde hayatı boyunca hayvancılık dışında bir iş yapmamış, şimdi elinde bir hedef tahtası ve bir tüfekte kenti dolaşarak ayakta kalmaya çalışan ve bir yetişkin olarak yaptığı işten utanan bir kent yoksulunun içinde bulunduğu psikoloji yoksulluğa ilişkin yaklaşımların da ne denli geniş bir perspektife ihtiyacı olduğunu ortaya koymaktadır:

“... bütün gün çarşıda geziyorum... tanışıkları görüyorum, utanıyorum, kaçıyorum...”

Ya da bir kadının yardım almak için gittiği belediyede hissettikleri:

“Gazi Osman Paşa Belediyesi kuru yiyecek dağıtıyordu, sanki hırsızlık yapıyorum gibi geldi, kameralar çekti, zoruma gitti...”

Çalışma koşullarının çalışanlar aleyhine bu kadar yasal korumalardan uzak ve işverenlerce keyfi belirlenebilmesinde, enformel sektörün diğer bir özelliği olan çalışanları örgütsüz bırakması yatmaktadır. Zaten kayıt dışı çalışan yoksullar, ücretlerini bile talep ettiklerinde işlerini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalırken örgütlü, sendikalı çalışan olmak isteme taleplerini ifade edebilmeleri olanaksız hale gelmektedir.

Kent yoksullarının, bütün bu olumsuz çalışma koşullarına karşın çalışmaya devam etmek zorunda olmaları, hatta bu koşullardaki işlerini bile kaybetme korkusu yaşamalarının en önemli nedeni, işlerinden ayrılırlarsa daha iyi koşullarda iş bulabilme olanaklarının olmadığını bilmelerinde yatmaktadır. İşveren için de, çalışanların bu çaresizliğinin kötüye kullanılması enformel sektör çalışanlarının mağduriyetlerinin katlanmasına neden olmaktadır.

Yoksulluğun, kişilerin çalışma haklarını ellerinden almasından, sağlık, eğitim olanaklarından yararlanamamalarına kadar yarattığı eşitsizlik, kişileri çaresiz, güçsüz ve her türlü riske açık bir hale getirerek, kişilerin kendilerini fiziki, entelektüel ya da ekonomik anlamda geliştirmelerini, yurttaşlık ve siyasi haklarını kullanmalarını engelleyerek, yoksulluğun giderilmesinde önemli unsurlardan biri olan yoksulların güçlendirilmesi ilkesini ihlal etmiş olmaktadır. Bu süreç aynı zamanda, fırsat eşitliği ilkelerinin çalışmadığı, eşitsizliğin gittikçe arttığı koşullarda, bu çalışma ve yaşam koşullarının gelir dağılımı uçurumunu artırmasıyla, toplumsal, ekonomik ve siyasi anlamda toplumda kutuplaşmaya da neden olmaktadır. Bu süreçte, yoksullar kendilerini toplumdaki ekonomik, toplumsal ve siyasi anlamda dışlanmış, topluma aidiyet duygularının en aza indiği, kendilerini içinde yaşadıkları toplumun etkin bir üyesi olarak hissedememeleri, kronik korku ve çaresizlik, benlik saygısının azalması hislerinden, yaşadıkları dünyanın adil olmadığına ilişkin yargılara kadar kendilerini yaşadıkları toplumdaki soyutlayıcı pek çok duyguların gelişmesine ve bu duygular doğrultusunda tutum ve davranış değişikliğine giderek toplumda sadece ekonomik anlamda değil toplumsal ve siyasi anlamda da kutuplaşmanın ortaya çıkmasına neden olabilecek gelişmeler ortaya çıkabilmektedir.

7. Sonuç

Yoksulluk, ekonomik yoksulluktan çok daha geniş bir açıdan ele alınması gereken çok boyutlu ve karmaşık bir sorundur. Ancak bunun yanında, küreselleşmenin tüm dünya ülkelerinin ekonomik, politik ve toplumsal süreçlerin, doğrudan etkilemesine karşın, yoksulluk araştırmaları, yapılan ülkenin özgün dinamiklerini göz önünde bulundurulmak zorundadır. Bu çalışmada da yoksulluk enformel sektör ilişkisi ele alınırken, enformel sektörün Türkiye’de işleme şekli yoksulluğun insani boyutlarıyla bir arada değerlendirilmiştir.

Burada belirtilmesi gerekmektedir ki, ileri sürüldüğü gibi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun ve enformel sektörün yaygınlaşmasının önemli nedenlerinden biri, işgücünün eğitim ve mesleki niteliklerinin düşük olması olmakla birlikte yoksulluk sadece bu etkenlerle açıklanamayacak kadar karmaşık bir sorundur. Her şeyden önce, iddia edildiğinin tersine eğitim ve mesleki nitelikleri düşük olmasına karşın, yoksullar çalıştıkları alanlarda bir artı değer yaratmakta ve ekonomiye katkı sağlamaktadırlar. Burada asıl sorun, düşük teknoloji ve yüksek rekabet ortamında konjonktürel dalgalanmalara karşı en duyarlı olan enformel sektörün, yasalar tarafında korunmayan işgücünü en az maliyetle karşılayabilme çabasında yatmaktadır.

Bu çabanın en önemli sonuçlarından biri ise, enformel sektör iş piyasasında, aynı piyasanın gelişmiş ülkelerde aldığı esnekleşme niteliği, gelişmekte olan ülkelerde kendini esnekleşme adı altında düzensizleşme olarak kendini göstermesidir. Enformel sektörün düzensizleşmesi demek, çalışma koşullarının, işçi-işveren arasında bireysel

anlaşmalarla belirlendiği, yani çalışanları örgütlü olmaktan alıkoyarak, çalışanları kişisel pazarlık güçlerine ve niteliklerine bağlı olarak işveren karşısında tek başına bırakması anlamına gelmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde, enformel sektörde meydana gelen bu düzensizleşmenin etkilerinin ağır bir biçimde hissedilmesinin başlıca nedeni, işgücü arzının talepten fazla olmasının, işverenler tarafından çalışma koşullarından, ücretlere, sosyal güvenlik haklarının verilmesine kadar bir pazarlık unsuru olarak kullanılmasıdır. Bu anlamda, enformel sektör işverenleri işgücüne işi olduğu sürece kullanıp atılacak bir nesne muamelesi yapmaktadır. Bu da tüm insanlar için en temel haklardan biri olan çalışma hakkını kişilerin elinden almaktadır.

Çalışma hakkının kişinin elinden alınması demek, aynı zamanda yoksulluğun da önemli bir nedeni olan ve bir kısır döngü şeklinde devam eden eğitim, sağlık, toplumsal, politik yaşama katılım, kişilerin kendilerini ve içinde yaşadıkları toplumu ilgilendiren konularda karar verme, fikir ifade etme özgürlüklerini de ellerinden alarak yoksulların bir kere daha mağdur olması ve güçsüzleştirilmesi anlamlarına gelmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi yoksulluk ekonomik kaynaklara ulaşamamaktan çok fazla ve farklı bir sorundur. Bu anlamda, kişilerin çalışma, sağlık, eğitim gibi temel haklarından yararlanamamaları, yurttaş olmanın getirdiği siyasal haklardan haberdar bile olamadan, yoksun kalmaları, toplumda gelir adaletsizliği ve uçurumunu artıran bir etken olmasının yanı sıra kişinin kendisini dışlanmış, çaresiz, topluma aidiyet duygularının zayıfladığı bir sürece neden olarak toplumsal kutuplaşmaları artıran bir rol oynamaktadır.

Kaynakça

- Alcock, P. (1997), *Understanding Poverty*, London: Macmillan.
- Bradley, H. (1996), *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*, Oxford: Polity Press.
- Bromley, R., C. Gerry (1979), “Who Are The Casual Poor?”, *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, ed. Bromley ve C.Gerry, New York: John Wiley&Sons Pub.
- Castells, M. (1998), *The Rise of the Network Society*, USA: Blackwell pub.
- Castells, M. (2000), *End of Millennium: The Information Age*, Vol. III USA: Blackwell pub.
- Castells, M., J.W. Henderson (1987), “Techno-economic Restructuring, Socio-Political Process and Spatial Transformation: A Global Perspective”, *Global Restructuring and Territorial Development*, ed. J. Handerson, ve M.Castells,London: SAGE.

- Frobel, R., C. Hill (1987), "Capital Factory and the Dynamics of Global Restructuring", *Global Restructuring ve Territorial Development*, ed. J. Handerson, and M.Castells, London; Sage Publication.
- Geertz, C. (1963), *Peddlers, and Princes: Social Change and Economic Modernization in Towns*, Chicago&London: The University of Chicago Press.
- Gilbert, A., J. Gugler (1989), *Cities, Poverty and Development: Urbanization in the Third World*, USA: Oxford University Press.
- Gillie, A. (1996). "The Origin of Poverty Line", *Economic History Review*, XLIX, 715-730.
- Harriss, J. (2000), "The Second 'Great Transformation'? Capitalism at the End of the Twentieth Century", *Poverty and Development into the 21st Century*, ed. T. Allen, A. Thomas, USA: Oxford University Press.
- Jütte, R. (1994), *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Narayan, D. (1999), *Crumbling Foundations, Conflicting Relations: Gender, Institutions, and Poverty*, World Bank, Poverty Group PREM.
- Roberts, B. (1978), *Cities of Peasants*, London: Edward Arnold pub.
- Rose, M.E. (1974), *The Relief of Poverty, 1834-1914*, London: Macmillan Press.
- Sethuraman, S.V. (1976), "The Urban Informal Sector: Concept, Measurement and Policy", *International Labour Review*, vol.114, no.1, July-August 1976.
- UNCHS (Habitat) (2002), *Cities in a Globalizing World: Global Report on Human Settlements*, London: Earthscan Pub.
- UNDP (1997), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UNDP (1998), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press. Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2001), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UNDP (2003), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- Van Kempen, Eva T. (1994), "The Dual City and the Poor: Social Polarization, Social Segregation and Life Chances", *Urban Studies*, Vol. 31, No.7, pp. 995-1015.
- World Bank (1990), *World Bank Report*, Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (2000), "Turkey Economic Reforms Living Standards and Social Welfare Study", *Document of the World Bank*, Report No: 20029-TU.
- World Bank (2001), *World Bank Report*, Oxford: Oxford University Press.